

M. ZIYA GÖKALP'İN MEDENİYET VE KÜLTÜR ANLAYIŞI

Mustafa Oral*

Bu makalede, kültürel alanlarda çalışan bilginlerin her vakit yeniden tarif etmeye çalıştıkları, mensubu oldukları bilimsel alandaki gelişmeler ve kültürel değişimler nedeniyle herkesin kabul ettiği, ortak bir tanımının yapılmasının âdeta imkânsız sayıldığı hars/kültür ve medeniyet/uygarlık kavramlarının tanımını ve işlevini ülkemizde sistemli bir şekilde ilk tarif eden düşünür olan Mehmet Ziya Gökalp'in bu kavramlara yaklaşımı ile bunlara yüklediği işlevleri inceledik. Ziya Gökalp'in tarifleri, ayrıntıya ilişkin bazı noktalar dışında sosyal antropoloji ve sosyoloji araştırmaları alanlarında uzun yıllar geçerliliğini korumuştur. Kültür ve düşünce tarihi alanında ise tartışmalı bir yaklaşım olarak halen üzerinde durulan bir konudur. Romantik bir sanat ve klasik bir edebiyat görüşüne sahip Türkçü bir aydın olan Gökalp'in kültür (hars) ve medeniyet anlayışının oluşumunu ve bu kavramlara yüklediği anlamları, dönemin düşünce hayatındaki konumu açısından irdeledik.

Gökalp'in Düşünce Hayatı

Asıl adı "Mehmet Ziyaettin" olan Mehmet Ziya Gökalp (1876-1924), Tevfik Efendi ile Zeliha Hanım'ın ikinci oğludur. İslâmîk unsurların baskın olduğu bir aile ortamı ile sosyal çevrede yetişmiştir. Büyük dedesi Diyarbakır Müftüsü Hacı Hüseyin Sabir Efendi'dir. Tasavvuf meraklısı olan amcası Hasip Efendi'den Arapça ve Farsça, İdadî'den hocası Yorgo Efendi'den Fransızca ve felsefe öğrendi. Küçük yaşta babasını kaybetti, amcası tarafından

*Doç. Dr. Akıl, Öni, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü 07058 Kampus/Antalya

büyütüldü. Dönemin üç karşı fikir hareketi arasında ahenk kurmaya çalışan fikir adamları arasında bulunur. Bu gayreti ise onun yetiştiği sosyal ve kültürel çevresi ve öğrenim hayatı ile yakından ilgilidir. Sosyal çevresi ile okuduğu kitaplar arasında uyum sağlamakta zorlandı; için genç yaşta (1894/18) intihar etmeye kalkmıştı. 1896'da İstanbul'da öğrenim hayatına başlayınca Türkçülük duygusuna kapılmıştır. Ömer Seyfettin ile Ali Canip (Yöntem) gibi Türkçü aydınların peşinden gitti. Asıl peşinden gittiği, fikirlerini takip edip ileriye götürdüğü aydın, Azeri kökenli Türkçü aydın Hüseyinzâde Alibey Turan'dır.

İttihat ve Terakki'nin boş kuruğu (Abdullah Cevdet, İshak Sükûtî, İbrahim Temo, Mehmet Reşit) üyesinden birisi ve ilk Türkçüler arasında saygın bir yeri olan Hüseyinzâde Alibey (Turan) (1864-1942), Kuzey Türkleri arasında uyanan hürriyet duygularıyla dolmuş bulunan dönemin diğer Türkçüleri gibi Ubeydullah Efendi ile bu çevrede tanışmıştı. Türk-Yunan Savaşına katıldı (1897). Mekteb-i Tıbbiye'de müderris yardımcısı oldu (1900). 1903'te Tiflis'e kaçınca, orada Ahmet Ağaoğlu, Ali Merdan, Zeynel Abidin Tagiyef ile birlikte "*Hayat*" (1905) dergisini, ardından Bakû'de "*Füyûzâ*" (1906) dergisini çıkardı. Bu dergilerdeki yazılarında Türkçülük düşüncesi ile kültür ve medeniyet meselesinden kaynaklanan konuları işledi. İslâm-Türk kavimlerinin kalkınması konuları üzerinde durdu; modernleşmek açısından şu üç düstura göre hareket edilmesini savundu¹: *Türkleşmek, İslamlaşmak, Batılaşmak*.

Bu üçlü görüş ondan önce ve biraz belirsiz olarak "sarıklı ihtilâkî" Ali Suavi tarafından ileri sürülüp savunulmuştu. Ancak Ali Suavi'nin savunduğu düşünceler Türkçülük düşüncesinin tam olarak oluşmadığı, üstelik Osmanlı-İslâm görüşünün hâkim bulunduğu bir dönemde ileri sürüldüğü için fazla tutulmamıştı. Hüseyinzâde Alibey Turan'ın teklifi ise tam zamanında yapılmış, üstelik Japonların Rusları yendiği 1905 savaşınınertesinde ileri sürülmüştü. Ki zaman ve zemin açısından son derece uygun bir ortamdır. Hüseyinzâde'nin ileri sürdüğü fikir, 1913'te "*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*" makalelerini yayınlayan ve 1918'de bu makalelerini kitap haline getiren Ziya Gökalp tarafından sistematize edilmiştir. Bununla birlikte ne Hüseyinzâde'nin yazılarında Ali Suavi'nin, ne de Ziya Gökalp'in makalelerinde Hüseyinzâde'nin adları geçiyor. Ancak Gökalp, eserleriyle Hüseyinzâde'nin değerini anladığını göstermiş, onu savunduğu düşüncelerin "Yalavaç"ı diye nitelendirmişti (Ülken, 1992:269).

Her düşünen ve üreten aydın gibi sürekli bir arayış içinde olan Ziya Gökalp'i diğer aydınlardan ayıran başlıca vasfının iktidar odaklı, organik bir aydın olmasıdır. Gökalp'in İttihat ve Terakki içindeki seçkin konumu, âdeta bu partinin ideoloğu olması, düşünce biçimini etkilemiştir. Bu nedenle, ilk evreyi temsil eden Selanik'teki düşünce hayatında onu bir "Osmanlı düşünürü", Balkan bozgunundan sonraki evrede Türkçü, I. Dünya Savaşı'ndan sonraki üçüncü evrede Türkçü, Turancı yönünün baskın olduğunu görüyoruz. Selanik'teki "*Çenç Kalemler*" ve "*Yeni Hayat*" çevresinde, Ali Canip (Yöntem) ve özellikle Ömer Seyfettin'in etkisiyle düşünce dünyası şekillenmiş ve dilde Türkçülük düşüncesine sarılmıştı. İşte bu sırada Türkçülük hareketinin edebî bildirisi

1 Bu konuda geniş olarak bkz: Ali Hüyükler Bayat, *Hüseyinzade Ali Bey*, Ankara, 1998.

sayılan *Altın Destan*'ı yazarak "*Genç Kalemler*" dergisinde (Sayı.14, Ocak 1912) yayınlamıştı. Bu yazının bir başka önemi, bu dergide ilk önce Ali Canip tarafından kullanılan "*Gökalp*" takma adını Mehmet Ziya'nın ilk defa kullanması ve sonraki makale ve kitaplarında neredeyse soyadı yerine geçmesidir (Tütengil, 1964:18).

Ziya Gökalp, işini adeta Şarklı bir şeyhin metot, zihniyet ve ruhuyla yaptığı içindir ki, seçmeci bir görüşü savunuyordu. Bu görüşünü 1921'de Malta'dan dönüşünde Diyarbakır'da çıkarmaya başladığı "*Küçük Mecmua*"da yeniden işlemeye başlamış, ancak bu defa söz konusu düsturun "*İslâm ümmetinden olmak*" kısmını biraz ihmal etmiş, fikirlerini Türklerin İslâmlıktan önceki tarihine doğru çevirmişti (Ağaoğlu, 1998:21). Çünkü organik bir aydın olarak Hilâfetin gittikçe önemini kaybettiğini görmüştü. Ziya Gökalp, asistanı Erişirgil'in ifadesiyle, "sadece eski Atina'nın pek iyi tanıdığı Sokrat nevi'nden bir millet mürebbisi" olmaya çalışmış, "Şark âleminin pek iyi bildiği pir, şeyh, ârif nevi'ndeki insanların modern bir tipidir." (Erişirgil, 1951:255-256, 262-263) Bununla birlikte Gökalp, 1923'ten sonraki yazılarında, özellikle "*Çınaraltı*" yazılarında okuyucularına kendisini "*meçhul bir ilâzoî*" olarak takdim etmiştir. Gökalp'in düşüncesinde temel sorun "*Milletleşme*" (Türkleşme) olgusu olduğu içindir ki, "*hars*" ve "*medeniyet*" kavramlarını milliyet ve medeniyet meselesi açısından incelemek gerekli görünür.

Hars/İrfan ve Medeniyet

Ziya Gökalp, "*Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*" (1918) eserinde Osmanlı-Türk toplumunu Batılı olmaya teşvik etmiş, Hüseyinzâde'nin "*Garb medeniyetinden, Türk milletinden, İslâm ümmetinden olmak*" vecizesini telkin etmişti. Ona göre *Türkçülük*, "Osmanlılığın muanızı olmak şöyle dursun, hakikatte en kuvvetli müeyyidedir (destekçisidir). ... Kozmopolitik'e karşı İslâmiyet ve Osmanlılığın hakikî istinatgâhidir." Bununla birlikte, bir süredir asrî âletlerle fenlerin gelişiminden doğan "*âsrî medeniyet*", müspet ilimlere dayanan yeni bir beynelmileliyet meydana getirmektedir. Gittikçe "dine müstenit" beynelmileliyetler yerine "ilme müstenit" hakikî bir beynelmileliyet geçmektedir. Bir yandan Japonya'nın, diğer yandan Türkiye'nin Avrupa milletleri arasına girmesi, Avrupa beynelmileliyetine "*lâ-dîn*" (dîn-dış, laik) bir nitelik verdiğinden, "*beynelmîleliyet*" dairesiyle "*ümmeî*" dairesi gittikçe birbirinden ayrılıyordu. 1918'de, "*Bugün Türk milleti Ural-Altay ailesine, İslâm ümmetine, Avrupa beynelmîleliyetine (medeniyetine) mensup bir cemiyettir*" (Gökalp, 1976:7) diyordu.

Ziya Gökalp kuvvetli bir hükümetin kurulmasının yollarını göstermeye çalışıyordu. Memleketimizde kuvvetli bir hükümet teessüs edememesinin nedenini Türklerin iktisadî sınıflardan mahrumiyeti yüzünden olduğunu açıklıyor, bunun içinse ekonomi alanında dönemin Türkçüleri gibi "*millî iktisad*" görüşünü savunuyordu. Bunun içindir ki, devletin totaliter yönünü "*hak yok, vazife var*" şiarını düstur edinmişti. Çünkü, "*asriyyet*" (çağa uyma) ihtiyacı, "Osmanlı Türklerine yalnızca ilmi ve ameli âletlerle fenlerin ictibasını emrediyordu." (Gökalp, 1976:6) Ziya Gökalp, bazı aydınların kendisine yönelttiği, bir yazısının diğerine uymadığı, "nasih, mensuh ayetler gibi" birbirini yalanladığı, derli, toplu bilimsel ve felsefik bir eserinin bulunmadığı eleştirilerine maruz

kalmıştı. Bu eleştiriler üzerine, 1923'te Diyarbakır'dan milletvekili seçilip TMMM'ye girip mahcet meselesini çözmüş ve düşünce hayatının bir özeti sayılabilecek "*Türkçü-ğün Esasları*" kitabını yazmıştı.

Milletin temelini kültürde gören Ziya Gökalp, bu deyim tanımlamakta büyük güçlük çekmiştir; çünkü onun düşünce dünyasında hars (irfan, kültür, ekin) kavramı değişen iktidar ve siyasal şartlar altında şekillenmişti. Her milletin manevi ve maddi (nesnel) değerlere sahip olduğunun, bunların yalnızca bir millete özgü olmayıp çeşitli ülkelerde müşterek özellikler gösterdiğinin farkında olan Gökalp, uluslararası nitelikte gösterdiği ve "*medeniyet*" adını verdiği bu değerleri tamamen milli, ulusal nitelikteki hars tanımının dışında tutmuş, "*hars*" sözcüğünü ise Fransızca "*culture*"in karşılığı olarak Arapça "*hırasat*" kökünden türetmişti. Arapça hırasat sözcüğü, toprağın işlenmesi, tarım anlamına geliyordu ve kökündeki anlamı açısından Latince'deki "*cultura*"ya benzemekle birlikte zamanla on değişik anlamda kullanılır olmuştu. Batı dillerindeki bütün karşılıkların temeli olan Latince "*cultura*" sözcüğü ise "*toprağa bir şeyler ekip ürün almak, üretmek*" anlamına geliyordu (Turan, 2000:15). Bu sözcük, kısa sürede Türkçe'de benimsenmiş, ancak sonradan yerini "*kültür*" sözcüğüne bırakmıştı.

Ziya Gökalp, "kültür"ü, ulusal değerlerin tümü şeklinde tanımlamadan önce kültür ve medeniyet ayrımı yapmaksızın irfan ve medeniyet sözcüklerini eşanlamda kullanmış, 1918'den sonra ise hars/irfan ve medeniyet arasında kesin ayırım yapmaya başlamıştır. Ancak onun kültür ve medeniyet konusundaki ayrımı içeriğe değil, biçime ilişkindir. Gökalp, bütün duyguları, yargıları ve ülküleri kültür tanımı içinde sayarken, mantıksal ve bilimsel yöntemler ile teknoloji ve bilgiyi uygarlık kavramı kapsamına almıştır. Bu tanımlama ile kültüre daha çok duygusal ve subjektif (öznel) bir nitelik vermiştir. Diğer taraftan, uygarlık kavramı içine alınan değerler, akla dayanan, objektif (nesnel) pratik ve daha çok nesnel niteliktedir. Kültürel değerlerin toplumun bilinçaltında gelişip olgunlaşmasına karşılık, bunların uygarlıktaki benzerleri bilinçli olarak oluşturulmakta ve geliştirilmektedir. Gökalp'in birçok kavramı tanımlamasında yaptığı gibi, buradaki tanımlamasında da konunun bilimsel olmayan yaklaşımıyla, duygusal ve öznel yaklaşımı bütün açıklığı ile görülmektedir (Heyd, 1979:75).

Ziya Gökalp hars ve medeniyete ilişkin düşüncelerini 30 Mayıs 1913 tarihli "*Türk Yurdu*" dergisinde (Nu.II/17) "*Hars Zümresi, Medeniyet Zümresi*" başlıklı makalesinde açıklamıştır. Bu makalesinde, içtimai hayatı, Gabriel Tarde'nin "medeniyet" zümrelerinde, Emil Durkheim'in "hars" zümrelerinde aradığı gerçeğinden hareketle "içtimai hadiseler" ile "içtimai mefhumlar"ı belirlemeye çalışıyor, içtimai hadiseleri de "nefsî" ve "şey'î" diye iki kısma ayırıyordu. Nefsî bir mahiyeti haiz olan hars zümresinin telâkkilerini şöyle sıralıyor: Dini itikatlar, ahlâkî vazifeler, bedîî şekiller, hukukî kaideler ile bütün mefkûreler. Şey'î bir mahiyeti haiz olan medeniyet zümresinin telâkkilerini ise şöyle belirtiyor: İlmî hakikatlar, sıhhi, iktisadî ve umranî (bayındırlığa ilişkin) kaideler ile zirai, sinai, ticarî aletler ve bütün riyazî (matematik) ve mantikî mefhumlar. Bundan sonra şu tanımlamayı yapıyor (Gökalp, 1976:29): "Harsî zümreye ait tasavvurların ferdi ruhlarla icra ettiği haricî tazyike (baskıya) 'müeyyidiyyet' (sanction) [yaptırım], medeniyet zümresine ait mefhumların tâbi' olduğu haricî mutabakata (uzlaşma) 'şey'iyet' (objectivité) [nesnellik] denilir."

"*Kültür Değişimleri*" (1951) eserinin önemli bir kısmını oluşturan ve eserinin en orijinal konusu sayılan "serbest" ve "mecburî" kültür değişimleri bahsinde Gökalp'in yukarıda açıklanan yaklaşımını temel hareket noktası kabul eden Mümtaz Turhan'ın yaklaşımı şöyledir: Bir sosyal grup veya bir toplumun yabancı bir kültüre sahip grup veya bir toplumla temasa geçtiği zaman, hiçbir "dahili" ya da "harici" tazyik altında bulunmaksızın "münferit" unsurlar, yahut o kültürün belirli bir kısmını alıp benimsemesi sonucunda bünyesinde meydana gelen değişimlere "*serbest kültür değişmesi*" denilir. "*Mecburî veya empoze kültür değişmesi*" ise farklı kültürlere sahip iki sosyal grup veya bir toplumdaki birinin kendi kültürünü ya da belirli bazı unsurlarını kabul etmesi için diğerini tazyik etmesine, yahut idarî bir nüfuz ve iktidara sahip bir zümrenin yabancı bir kültürü veya bunun belirli bazı unsurlarını çoğunluğun iradesinin tersine kendi cemiyetine zorla kabul ettirmeye çalışmasıdır.

Harsiyat ve Medeniyet Ayrımları

Ziya Gökalp, 1913'te yayınlanan yazılarını 1918'de kitap haline getirirken bazı kavramları yeniden ele almış olmalı ki, cemaat yerine cemiyet/hars zümresi, cemiyet yerine bazen hars/hars zümresi, bazen de medeniyet/medeniyet zümresi, cemaat hayatı yerine hars hadiseleri, cemiyet hayatı yerine medeniyet hadiseleri, cemaat ile cemiyet yerine hars ile medeniyet kavramlarını kullanır. Gökalp'in bu tutumunu, 1918 yılında "*Türkçülüğün esas davası işe teorilerle başlamaktır*" diyerek, Türkçülük ile felsefeyi, tarihi ve içtimal (sosyal) ilimleri rehber kabul ederek eski kültürümüzün bir çeşit anatomisi masası üzerine konulduğunu belirtiyordu. Türkçülük düşüncesinin amacını, sonradan edindiği "*sun T*" yapma unsurları ile asil ve temel millî unsurları arayıp bulmaya çalışmak olduğunu anlatıyor, bunun sonucunda "*Türk kültürünün millî olan ve kökleri halkta bulunan esas kısmının meydana çıkacağı gibi, Avrupa medeniyeti de gerekli bir ölçüde buna ilâve edilince, gelecekteki Türk sanat ve edebiyatının, millî kültürle Avrupa medeniyetinin birleşmesinden meydana gelmiş olacağını*" (Unaydın, 1972:195) düşünüyordu.

Ziya Gökalp'in düşünce dünyasındaki ve medeniyet kavramındaki değişim ve dönüşümü 1918 yılında yayınladığı "*Medeniyet*" şiirinin dizelerinde görüyoruz (Tütengil, 1964:43):

*Avrupa bir akademi, azaları milletler;
Her biri bir nurlu dehâ, çünkü ayrı harsı var.
Avrupa bir dar-ül ilünun, hocaları milletler;
Her bininin ihtisası, bir örneksiz dersi var.

Bu nurlardan biri sönsen medeniyet loş kalır;
Derslerden biri durur, bir kürsüsü boş kalır.

Medeniyet beyn-el mifet yazılacak bir kitap;
Her taşını bir milletin harsı teşkil edecek.
Medeniyet bir konser ki birçok çalgı, saz, rubâb;
Birleşmekle bir âhengi ancak tekmiil edecek.*

Bu kitabın bir meblası eksik olsa okunmaz;

Bir âleti yoksa, âhenk gönüllere dokunmaz.

Meşrutiyet Türkçüleri birkaç çevreden oluşuyor, karşı grubun başında Yusuf Akçura çevresi geliyordu (Georgon, 1996). Gökalp ile Akçura, muhtemelen Türkçülük konusuna yaklaşımdan kaynaklanan nedenlerle 1914'te düşünce yoldaşlığından ayrılmışlardı. Akçura, "Türk Yurdu" derginin 1 Nisan 1915 tarihli sayısında, Türk milletinden, Türk milliyetinden, Millî cereyandan, Türkçülükten çokça bahsedildiğini, fakat bu kelimelerle ifade olunmak istenilen mefhumun, bunları kullananların çoğunluğunca bile tamamen sarıh ve muayyen olmadığını belirterek, "maksada daha suhûletle ermek için", Türkçülerin bu konudaki düşüncelerinin dergide yayınlanacağını bildiriyor, ilk olarak Ahmet Ağaoğlu'nun "Millî Cereyâr" başlıklı yazısını yayımlıyor, bundan sonra Halide Edib'in "Türkçülük Nedir?" yazısının çıkacağını açıklıyordu. Bu yazısında Ağaoğlu, "şimdilik bizim vazifemiz, bir taraftan lisanımıza vicdanî ve şâ'urî bir şekil vermek ve diğer taraftan dinimize millî bir istikamet tayin eylemekten ibarettir" diye başlıyor, bunun sonucunda "Buradan (Türkiye) Altaylara kadar hakikaten kendini bilir bir Türk milleti teşekkül edeceği" (Oral, 2006:120) kanaatini taşıyordu.

Ahmet Ağaoğlu, "Garbin hâkim medeniyet sahibi" İngilizler tarafından "mahkûm millet'in aydınlarını Malta'ya sürüldüğü sıralarda "Şarkın meçhul müyidi" Ziya Gökalp ile aynı kaderi paylaşırken kaleme aldığı "Üç Medeniyet" (1919) eserinde Gökalp'in kültür (hars) ve medeniyet anlayışına şiddetli eleştiriler yöneliyor. Bu eserinde Ağaoğlu, "medeniyet" (civilisation) deyimini, bütün tarifleri kapsayan "hayat tarzı" olarak kabul ediyor. Buradaki "hayat tarzı" kavramını en geniş ve "şümulü" bir anlamda kullanıyor; "hayatın bütün tecellilerini", maddî ve manevî bütün olaylarını, düşünce ve tecessüs tarzından giyiniş şekline kadar bu kavramın içine koyuyor. Ancak ona göre, bu konuların bir kısmı maddî, bir kısmı manevîdir. Maddî kısım, elbiselerin şekli, binaların biçimi, ibadet ve âyinlerin yapıldığı tarzı ve saireden ibarettir. Manevî kısım ise düşünce ve duyguya ait olduğundan yayılış sahası daha geniştir. Bu bağlamda her medeniyetin kendine göre ortak bir düşünce gücü, bir zekâsı vardır; adeta bir dimağa sahiptir. Bunun gibi, her medeniyetin bir kalbi, bir duyuş tarzı vardır. Dolayısıyla ortak bir ahlâka, bir değer duygusuna, ortak bir iyi ve kötü, güzel ve çirkin görüşüne sahiptir. Bu nedenle Ağaoğlu, aynı medeniyet zümresini, aynı kafa ile düşünür, aynı kalp ile duyar ve aynı manevî cihazlarla donanmış gördüğünü, bir medeniyet zümresinin bölünemez bir bütün olduğunu, süzgeçten geçirilemeyeceğini, bir medeniyetin başka medeniyetler karşısında galibiyet ve üstünlüğünü kazanan yönünün bütünlüğü olduğunu, kültür ve medeniyet ayrımının yanlış bir yaklaşım olduğunu belirtiyor (Ağaoğlu, 1972:4-18).

Kültür ve medeniyet ayrımının yanı sıra medeniyeti de maddî ve manevî şekilde tasnif etmenin Osmanlı modernleşmesinin önemli bir çıkması olduğunu görüyoruz. Bu ayrımında nesnel bir ölçüt bulunmadığı sonraki düşünce adamlarının eserlerinde işlenmiştir. Osmanlı modernleşmesi konusunda Türkiye Müslümanları etrafında biriken sorunlar 1908-1918 döneminde en geniş şekilde tartışılmış, ancak tartışmalar üç düşünce akımına (Türkçülük, İslâmcılık, Batıcılık) indirgenmişti. Bizdeki bu adlandırma ise Rusya'dan gelen Türkçü aydınlar, özellikle Yusuf Akçura kaynaklıdır (Akçura, 1976). Rus-

ya'da ortaya çıkan "Baticılar", "İslavcılar", "Rusçular" terimleri İstanbul'da yaşayan Osmanlı Türkçülerini derinden etkilemiş. Rusyalı Türkçülerin karşılığında "Bacı", "İslâmcı" deyince onlar da karşılık olarak ve alay etmek için "Türkçü" demişlerdi. Bununla birlikte Gökalp, Türkçülüğü Rusya Türkçülüğünden ayırıp "Osmanlılık" altında öteki iki akımla kaynaştırarak İttihat ve Terakki'nin karma ideolojisi haline getirince Türkçülük akımına itibarlı bir anlam kazandırdı (Berkes, 1978:363-368, 404-405).

Osmanlı açısından bir felaketle sonuçlanan Balkan Savaşı söz konusu üç görüş, akım arasındaki farkları azaltacağına iyice derinleşti. Abdullâh Cevdet gibi radikal Baticılar bile Batı karşıtı bir söylemde bulunmaya başlamışlardı. Bunalımın bir başka sonucu ise Selânik'teki "sosyalistimsi" *Yeni Hayat* çevresindeki sosyalizm ilgisinin sosyoloji ilgisine kaymasının yanı sıra Halkçılık akımının Türkçülüğe dönüşmesi, sonra da Turancılık yönüne eğiliminin başlaması olmuştur (Berkes, 1978:412-418). İşte, *Yeni Hayat* çevresinde gelişen Rusya kaynaklı "*Narodnik*" (Halkçılık) akımının bozularak Türkçülük düşüncesi haline alması bu ortam ve koşullar altında olmuştur. Bunun için ki, "*Halka Doğru*" Türkçü aydınlar arasında yayılmış bir düşüncedir.

Harsa Doğru Gitmek

Gökalp'in Türk kültürü ile Avrupa medeniyeti birleşmesini, bir senteze ulaştırmaktan ziyade Türkleri medeniyet yönünden yoksul, kültür yönünden varil görmesinden (Heyd, 1979:76) kaynaklanan nedenlerle istediğini belirtebiliriz. Bunu aşmanın bir başka yolu, yüksek tahsil ve terbiye görmüş oldukları için halltan ayrılmış, harstan nasiplerini almamış olan "milletin güzideleri" dediği medeniyet sahibi münevver ve mütefekkir sınıfının halltan "harsı" bir terbiye almak için harsın adeta canlı bir müzesi olan halka doğru, yani "harsa doğru" gitmesidir (Gökalp, 1961:31): Memleketimizde hars denilen şey, yalnız halkta mevcuttur. Güzideler henüz harstan nasiplerini almamışlardır. O halde harstan mahrum bulunan güzideler, harsın canlı bir müzesi olan halka, ne suretle hars götürebilecekler? Meseleyi halledebilmek için evvelâ şu noktalara cevap verelim: Güzideler neye maliktir? Halkta ne vardır? Güzideler medeniyete maliktir. Halkta hars vardır. O halde, güzidelerin halka doğru gitmesi şu iki maksat için olabilir: 1) Halktan harsı bir terbiye almak için, 2) Halka medeniyet götürmek için. Güzideler harsı yalnız halkta bulabilirler, başka bir yerde bulamazlar.

Ziya Gökalp, güzideler (aydınlar) sınıfının halka, harsa doğru gitmesi gerektiğini, tarihsel nedenlere dayanarak, Osmanlı eğitim sisteminin gayri millî niteliğini göstererek anlatıyor: Güzidelerin çocukken aldıkları terbiyede millî hars yoktu; çünkü okudukları mektepler halk mektebi değildi, millî mektep değildi. Bu nedenle milletimizin güzideleri millî harstan mahrum olarak yetiştiler, gayri millîleşerek yetiştiler. Gökalp, bu konuda yapılması gerekenleri şöyle açıklıyor (Gökalp, 1961:32): "Bir taraftan halkın içine girmek, halkla beraber yaşamak, halkın kullandığı kelimelere, cümlelere dikkat etmek. Söylediği atasözlerini, an'anevî hikmetleri işitmek. Düşünüşündeki tarzı, duyduğundaki üslubu zaptetmek. Şiirini, musikisini dinleyerek, raksını, oyunlarını seyretmek. Dinî hayatına, ahlâkî duygularına nüfuz etmek. Giyinişinde, evinin mimarisinde, mo-

bilyalarının sadeliğindeki güzellikleri tadabilmek. Halkın masallarını, fıkralarını, menkabelerini öğrenmek. Âşık kitaplarını, tekke ilâhilerini, halk nekreciliğini (nüktecilik) arayıp bulmak ve öğrenmek. Eski halk kültürünü diriltmek. Halkın sanat eserlerini toplayarak millî müzeler oluşturmak.”

Ziya Gökalp, güzidelerin, ancak uzun müddet halkın bu millî hars müzeleri ve mektepleri içinde yaşadıkdan ve ruhlarını tamamiyle Türk harsıyla doldurduktan sonradır ki, millileşmek imkânına kavuşabileceklerini belirtiyor. Ona göre Rusların en büyük şairi Puşkin, bu şekilde millileştiği içindir ki millî bir şair olmuştur. Dante, Petrarca, Jean Jacques Rousseau, Goethe, Schiller, D’Annunzio gibi Batının millî şairleri hep halktan aldıkları feyizler sayesinde sanat dâhileri olmuşlardı. Eski Osmanlı güzideleri ise köylüleri “eşek Türk” diye tahkir ederler, Anadolu şehirlileri de “taşralı” deyimiyle tezyif olunurdu. Umum halka verilen unvan ise “avam” kelimesinden ibaretti. “Havas” ise yalnızca Sarayın bendelerinden oluşan Osmanlı güzideleri idiler. Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılma döneminde vatanını korumak için ortaya atılan Türkçüler ise o güne kadar bir “sairfil-menam” (somnambül, uyar-gezer) bir hayat yaşayan “Osmanlıcı” güzidelere milletin adını öğretmekle kalmamış, milletin güzel lisanını ve edebiyatını da öğretmişti. Bu suretle güzidelere, sun’îlikten kurtularak normal bir surette düşünmeye ve duymaya başlamışlardı.(Gökalp, 1961:33).

Halka doğru gitmenin ikinci vazifesi, medeniyet götürmektir. Çünkü halkta medeniyet yoktur. Güzideler ise medeniyetin anahtarına sahiptir. Fakat halka değerli bir armağan olarak Şark medeniyetini veya onun bir şubesi olan Osmanlı medeniyetini değil, Garp medeniyetini götürmelidir. Türkçülük matbuatı ile millî feâkhatlerin, milletimizin, ümmetimizin nelerden ibaret olduğunu, ancak hangi medeniyet zümresine mensup bulunduğumuz meselesinde aralarında “hakikî ihtilaflar” bulunduğunu hatırlatarak “medeniyet” bahsine giren Gökalp’e göre medeniyet meselesinin belirsiz kalmasının bir nedeni, “medeniyet” ile “medenilik” kavramlarının karıştırılmasıdır. Eski zamanlarda cemiyetler “vahşef”, “bedâvat” (bedevilik) ve “medeniyet” durumlarından birine mensup sayılırlardı; “vahşî” denilen ilkel toplumların kendilerine mahsus birer medeniyeti olduğu, medeniyetin bütün insan cemiyetlerinde mevcut bulunduğu kabul edilmişti. Şu halde medeniyet, “birtakım müesseselerin, yani düşünüş ve icra tarzlarının heyeti mecmuasıdır; hars ise yalnız bir millete mahsus olan müesseselerin mecmuudur; din ise yalnız bir millete mahsus bulunan müesseselerin mecmuudur (bütünüdür).”(Gökalp, 1961:34-36) Dinleri farklı milletler aynı medeniyete mensup olabilir; Türkler de İslâm dinine girerek Şark medeniyetine dahil oldular. Demek ki, “medeniyet dinden ayrı bir şeydir; hiçbir medeniyet hiçbir dine nispet edilemez.”(Gökalp, 1961:36-39)

Garba Doğru Gitmek

Ziya Gökalp’e göre hars ile medeniyet arasında hem iştirak, hem ayrılık (iftirak) noktaları vardır. Hars ile medeniyet arasındaki iştirak noktası, ikisinin de bütün içtimai hayatları kapsamasıdır. Ona göre içtimai hayatlar şunlardır: Dinî, ahlâkî, hukukî, muakalevî (entelektüel), bedîî (estetik), iktisadî, lisanî, fenni hayatlar. Bu: sekiz türlü içtimai

hayatların toplamına "hars" denildiği gibi, "medeniyet" de denilir. Gökalp, hars ile medeniyet arasındaki farkları, ayrılıkları ise şöyle açıklıyor (Gökalp, 1961:21):

"Evvellâ, hars millî olduğu halde, medeniyet beynelmileldir. Hars, yalnız bir milletin dini, ahlâkî, hukukî, muakalevî, bedîî, lisanî, iktisadî ve fennî hayatlarının âhenktar bir mecmuasıdır. Medeniyetse, aynı mamure'ye (bayındırlık) dahil birçok milletlerin içtimai hayatlarının müşterek bir mecmuasıdır. Meselâ Avrupa ve Amerika mamuresinde bütün Avrupalı milletler arasında müşterek bir Garp medeniyeti vardır. Bu medeniyetin içinde birbirinden ayrı ve müstakil olmak üzere bir İngiliz harsı, bir Fransız harsı, bir Alman harsı ilâh... vardır. Saniyen (ikincisi), medeniyet usul vasıtasıyla ve ferdî iradelerle vücuda gelen içtimai hâdiselerin mecmuudur. Meselâ dine dair bilgiler ve ilimler, usul ve irade ile vücuda geldiği gibi, ahlâka, hukuka, güzel sanatlara, iktisada, muakaleye (düşünceye), lisana ve fenlere dair bilgiler ve nazariyeler de hep fertler tarafından usul dahilinde ve irade ile vücuda getirilmişlerdir. Binaenaleyh, aynı mamure dahilinde bulunan bütün bu mefhumların, bilgilerin ve ilimlerin mecmuu medeniyeti vücuda getirir[ler]."

Gökalp'e göre, "harsa dahil olan şeylerse usul ile, fertlerin iradesiyle vücuda gelmişlerdir, sun'î değillerdir." Buna en güzel örnek lisan'dır: "Harsın ilk numunesini lisanın kelimelerinde, medeniyetin ilk numunesini de yeni lâfızlar (kelimeler) suretinde icad olunan isbâhlarında (terimleri) görüyoruz." Nasıl ki Osmanlı döneminde halkın konuştuğu lisanı Türkçe, resmî bir kıymete sahip olan ve yazıyı tekeli altına almış olan lisanı Osmanlıca dendiği gibi, Birincisi doğal bir oluşum ve gelişimle kendiliğinden vücuda gelen harsımızın lisanı, ikincisi ise Türkçe, Arapça ve Farsça'dan ibaret ve sun'î bir halitadan (karışım) ibaret medeniyetimizin lisanıdır. Demek ki, Osmanlıca'nın harsımızdan çok az bir hissesi vardı. Bundan dolayı ona medeniyetimizin lisanıdır, diyebiliriz. Ülkemizde iki lisan gibi, iki vezin, iki musiki, iki edebiyat, iki aydın sınıfı, iki inanç olduğu görülüyor. Sonuçta hars ile medeniyeti birbirinden ayıran, harsın özellikle duygulardan, medeniyetin özellikle bilgilerden oluşmasıdır. Bir harsı teşkil eden çeşitli içtimai hayatlar arasında samimi bir tesanüt, deruni bir âhenk vardır. Harsın unsurları arasındaki bu ahenge bakıp da medeniyetin âhenktar unsurlardan oluştuğunu zanretmek doğru değildir. Osmanlı medeniyetini oluşturan unsurlar buna kanıttır (Gökalp, 1961:22-28).

Gökalp'e göre "Osmanlı medeniyeti, Türk, Arap, Acem harsları ile İslâm dinine, Şark medeniyetine ve son zamanlarda ise Garp medeniyetine mensup müesseselerden mürekkep bir halitadır. Bu müesseseler hiçbir zaman kaynaşarak, imtizaç ederek âhenktar bir manzume haline giremedi. Bir medeniyet ancak millî bir harsa aşılarsa, âhenktar bir vahdet halini alır. Meselâ, İngiliz medeniyeti, İngiliz harsına aşılmuştur. Bu sebeple İngiliz harsı gibi, İngiliz medeniyetinin unsurları arasında da bir âhenk vardır." Hars ile medeniyetin bir başka ilişkisi, harsı kuvvetli, fakat medeniyeti zayıf bir milletle, harsı bozulmuş, fakat medeniyeti bozuk olan diğer bir millet siyasi mücadeleye girince, harsı kuvvetli olan milletin daima galip gelmesidir. Gökalp'e göre Osmanlı İmparatorluğu iki nedenle yıkılmaya mahkûmdu: "Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün imparatorluklar gibi muvakkat (geçici) bir camiadan ibaret olmasıydı.

İkincisi, Garp medeniyeti yükseldikçe Şark medeniyetini busbütün ortadan kaldırmak hassasını haiz (sahip) bulunmasıdır. (Gökâlp, 1961:28-31) Bu açıklaması ile Ziya Gökâlp, Osmanlı'nın yıkılışını ve Batı'nın yükselişini mukadder bir tarihsel durum olarak görerek şimdiden gerekli önlemlerin alınmasını istemiştir.

Gökâlp, Türkçülük düşüncesinin sonraki vazifesini şöyle açıklıyor (Gökâlp, 1961:31): Bir taraftan yalnız halk arasında kalmış olan Türk harsını arayıp bulmak, diğer taraftan Garp medeniyetini tam ve canlı bir surette alarak milli harsa aşlamak. Bunun için "inkılâpçı" Türkiye'nin, medeniyet alanında inkılâpçı, harsiyat alanında muhafazakâr olduğunu belirtiyor; çünkü medeniyet millederin elbisesi gibidir. İnkılâpçıların, İslâm medeniyetinin değil, Şarkî Roma medeniyetinin devamı Osmanlı medeniyetini değiştirerek Garbi Roma medeniyetinin devamından ibaret olan Garp medeniyetini "*Türkölüğümüzü ve İslâmlığımızı tamamiyle muhafaza etmek şartıyla*" kabul etmek gerektiğini anlatıyor. Ona göre bunu kabul etmediğimiz takdirde Garp devletlerinin esiri olacağız. Bu nedenle önümüzde iki seçenek bulunuyor: Ya *Garp medeniyetine hâkim olmak, ya da Garp devletlerine mahkûm olmak*. Tarihsel açıdan bunda bir sıkınca yoktur; çünkü ona göre Garp medeniyeti "kadim" Akdeniz medeniyetinin devamıdır ve ilk kurucuları Komuklar, Hititler, İskitler, Hiksoslar, Komanlar gibi "*Garbi Asya'nın ilk sâkinleri*" olan "*Turanî milletler*"dir (Gökâlp, 1980:39).

Türk'e Doğru Götme

Batı medeniyeti dünyasından neler alabiliriz, sorusunu Gökâlp şöyle açıklıyor: Kuşkusuz, ondan millî bir lisan almayacağız; çünkü halkımızın konuştuğu millî bir lisan vardır; takat İsaniyat ilmine dair usûllerimiz yoktur. Şu halde lisan değil, İsaniyat ilmini alacağız; İsanımızda Avrupa'daki ilmi ve sınaî terimlerin (istilâh) karşılıklarını vücud getireceğiz. Bunun gibi Batıdan millî bir ahlâk değil, ahlâkiyat ilmini; din değil, bütün dinlere aynı nazarla bakan diniyat ilmini alacağız; edebiyatta da Avrupa klâsiklerini dilimize tercüme ederek estetik terbiyemizi yükseltmemiz gereklidir (Gökâlp, 1980:41). Bu mantık ve yaklaşıma göre Türklerin, Avrupa'dan bir "*millî hars*" almaları söz konusu olamayacağına göre "*harsiyat*" ilmini almasının gerektiğini anlıyoruz. Ancak Gökâlp, bir harsiyat ilminin vücud getinmesini değil; Millî Müze, Etnografik Müzesi, Millî Hazine-i Evrak (Arşiv), Millî Tarih Kütüphanesi gibi kurumları bünyesinde toplayan bir "*Hars Teşkilatı*" ile "*millî hars*"ın temellerini kurabilecek, beynelmîlî akademiler âleminde "*ilmi bir velâyet*" ihraz edebilecek Batılı ve yerli Türkîyatçılarıdan oluşan Türkîyat Encümeni kurulmasını önermiştir (Gökâlp, 1980:43).

Darülfünûn bünyesinde 1924 yılında Türkîyat Enstitüsü'nü kurarak başına geçen Köprülüzâde Mehmed Fuad'ın "Gökâlp'in feyizli bir eseri" olduğunu, bu genç âlimde kudretli bir "temessül" (uyum sağlama) kabiliyeti olduğunu (Sevük, 1340:685) görüyoruz. Gökâlp'in medeniyet anlayışının 1930'lu yıllarda yeni "*Tarih*" kitaplarının yayınlanmasına kadar Kemalist rejimin de görüşü haline geldiğini, ölümünden sonra "*Türk Medeniyeti Tarihi*" (1925) eserinin ders kitabı olarak okutulması keyfiyetinden anlıyoruz. Kitabın başlığının Gökâlp'in medeniyet anlayışı ile örtüşmediğini, "*Türk Kültür Tarihi*" olması gerektiğini yukarıda açıkladığımız görüşlerine dayanarak söyleyebiliriz.

Bununla birlikte Kemalist döneme asıl damgasını vuran ise Kemal Atatürk'ün kültür ve medeniyet yaklaşımı olmuştur. Atatürk, kültürü, bir milletin devlet hayatında, düşünce hayatında ve iktisat hayatında yapabildiği şeylerin bileşimi -bir başka ifadeyle bir ulusun yönetim, düşünüm ve üretim biçimi olarak- tanımlamış, uygarlık ile kültürü ayırmanın güç ve gereksiz olduğunu açıklamıştır¹.

Bu yaklaşımıyla *Kemal Atatürk*, Osmanlı aydınlarının başlıca tartışma konusu olan "kültür-medeniyet" ve "maddî-manevî uygarlık" ayrımına son noktayı koyarak, bunların yerlerine "çağdaş medeniyet" ve "yüksek kültür" terimlerini koymuştur. Gökalp'in kültür ve medeniyet anlayışından, özellikle ulus-millet noktasında ayrılan ve Türk milletinin oluşumunda etken olan doğal ve tarihsel olgular arasında dini ve dinsel olan etkenleri koymayan Kemal Atatürk, "bir ulusun uygarlığı" ile de kültürü oluşturan yukarıda belirtilen üç etkiyi saymış, devrimci şahsiyeti ile sentezci Gökalp'ten ayrılmıştır. Yeni Türkiye'nin ulusal ülküsünü ise "yurdumuzu dünyanın en mâmur ve en medenî memleketleri seviyesine çıkarmak, milletimizi en geniş refah, vasıta ve kaynaklarına sahip kılmak; millî kültürümüzü muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkarmak" ve "*Ne mutlu Türküm diyene!*" (Atatürk, 1997: 318) diyerek belirtmiştir.

Sonuç olarak, M. Ziya Gökalp'in düşünce dünyasında kültür/hars ve uygarlık/medeniyet kavramları Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'nin karşı karşıya bulunduğu "*Batı sorunu*"nu aşmak ve "*çağdaş uygarlık*" seviyesine çıkmak sorunsalı bağlamında değişken anlamlar kazanmıştır. Bu nedenle bu kavramlara bütün zamanlar için geçerli bir anlam ve işlev yükleyememiş, çoğu zaman birbirleriyle çelişen tanımlar ve anlatımlar yüklemek zorunda kalmıştır. Medeniyet sorununu aşmanın başlıca yolunu Türkleşmek ve Batılaşmak düşüncesinde bulmuş, bunu yaparken İslâm unsurunu bu iki düşünceyle bağdaştırmaya çalışmış, medeniyet sorununa da bu açıdan yaklaşmıştır. Avrupa uygarlığının "altın çağı"nda doğan her Osmanlı/Türk aydını gibi bu uygarlığın önlenemez yükselişini gören Gökalp, tek çarenin Doğu (Bizans) medeniyetinin temsilcisi Osmanlı uygarlığı yerine Batı (Avrupa) uygarlığını kabul etmek olduğunu düşünmüş, bunu yaparken de Batı medeniyeti karşısında Türk kültürünü korumak ve çağdaş yaklaşımlarla yeniden canlandırmak yollarını aramış, bu arayışlarını "*hal-ka/harsa doğru gitmek*" ve özetle "*Türk milletinden, İslâm ümmetinden, Avrupa medeniyetinden olmak*" sentezi şeklinde açıklamıştır. Ancak bu yaklaşım devrimci Atatürk tarafından benimsenmemiştir.

Özet

Ziya Gökalp'in düşünce dünyasında kültür/hars ve uygarlık/medeniyet kavramları Türkiye'nin karşı karşıya bulunduğu "*Batı sorunu*"nu aşmak ve "*çağdaş uygarlık*" seviyesine çıkmak sorunsalı bağlamında değişken anlamlar kazanır. Bu nedenle bu kavramlara her zaman için geçerli bir anlam ve işlev yükleyememiş, çoğu zaman birbirleriyle çelişen tanımlar ve anlatımlar içinde olmuştur. Medeniyet sorununu aşmanın başlıca yolunu Türkleşmek ve Batılaşmak düşüncesinde bulmuş, bunu yaparken de İslâm unsurunu bu iki düşünceyle bağdaştırmaya çalışmış, medeniyet

¹Bu konuda geniş olarak bkz: Cevdet Perin, *Atatürk Kültür Devrimi*, İstanbul, 1981.

sorununa da bu açıdan yaklaşmıştır. Avrupa uygarlığının "altın çağı"nda doğan her Türk aydını gibi bu uygarlığın ölenemez yükselişini gören Gökalp, tek çarenin Doğu medeniyetinin temsilcisi Doğu (Osmanlı) uygarlığının yerine Batı (Avrupa) uygarlığını kabul etmek olduğunu düşünmüş, bunu yaparken de Batı medeniyeti karşısında Türk kültürünü korumak ve çağdaş yaklaşımlarla yeniden canlandırmak yollarını aramıştır. Bu arayışlarını özetle "halka/ulusa doğru gitmek", "Türk milletinden, İslâm ümmetinden, Avrupa medeniyetinden olmak" sentezi şeklinde açıklamıştır.

Anahtar Sözcükler: Ziya Gökalp, İslâm, Avrupa, Kültür, Medeniyet, Atatürk.

Abstract

Culture and civilization concepts have changing meanings in Ziya Gökalp's ideas in regards to the issues Turkey faces, which are to get over "Western problem" and to reach a level of "modern civilization". Therefore, he could not always attribute a valid meaning and function to these conceptions, instead his expressions and definitions of these concepts are usually conflicting ones. He thought the principal way to solve civilization problem was to be Turkized and Westernized. While doing this, he tried to harmonize İslam with those two ideas and approached civilization issue from this aspect. As every Turkish intellectual who had born in "golden age" of European civilization, Gökalp saw this civilization's unpreventable rise and thought the only way was to adopt Western (European) civilization instead of Eastern (Ottoman), the representative of Eastern civilization. While doing this, he sought to find ways of reviving Turkish culture with modern approaches and to protect it against Western culture. Gökalp explained these searches in short, as "turning to the people/culture", a synthesis was found in that "to be from Turkish nation, Islamic umma and European civilization" synthesis.

Key Words: Ziya Gökalp, İslam, Europe, Culture, Civilization, Atatürk.